

**Zanaatkârlığın Günümüzde Yeniden Yorumlanması: Yeni
Zanaatkârlık mı?**

Reinterpreting the craftsmanship today: Is it new craftsmanship?

Elif Tuğba Doğan

*Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü
Ankara University, Faculty of Political Sciences, Labour Economics and Industrial Relations Department
edogan@politics.ankara.edu.tr*

Ocak 2012, Cilt 3, Sayı 1, Sayfa: 67-85
January 2012, Volume 3, Number 1, Page: 67-85

P-ISSN: 2146-0000

E-ISSN: 2146-7854

©2010-2012

İMTİYAZ SAHİBİ / OWNER OF THE JOURNAL
İsmail AKBIYIK
(ÇASGEM Adına / On Behalf of the ÇASGEM)

EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF
Dr. Erdem CAM

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / DESK EDITOR
Ceylan Güliz BOZDEMİR

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER / INDEXES
ECONLIT - USA
CABELL'S DIRECTORIES - USA
ASOS İNDEKS - TR
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL - PL
KWS NET LABOUR JOURNALS INDEX - USA

SAYFA TASARIM / PAGE DESIGN
Dr. Yusuf BUDAK

P-ISSN
2146 - 0000
E-ISSN
2146 - 7854

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Dr. Serhat AYRIM - ÇSGB
Dr. Siddık TOPALOĞLU - SGK
Dr. Havva Nurdan Rana GÜVEN - ÇSGB
Nurcan ÖNDER - ÇSGB
Ahmet ÇETİN - ÇSGB
Dr. Erdem CAM - ÇASGEM

ULUSLARARASI DANIŞMA KURULU / INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Yener ALTUNBAŞ *Bangor University - UK*
Prof. Dr. Mehmet DEMİRBAĞ *University of Sheffield - UK*
Prof. Dr. Shahrokh Waleck DALPOUR *University of Maine - USA*
Prof. Dr. Özay MEHMET *University of Carleton - CA*
Prof. Dr. Theo NICHOLS *University of Cardiff - UK*
Prof. Dr. Mustafa ÖZBİLGİN *Brunel University - UK*
Prof. Dr. Işık Urla ZEYTİNOĞLU *McMaster University - CA*
Doç. Dr. Kevin FARNSWORTH *University of Sheffield - UK*
Doç. Dr. Alper KARA *University of Hull - UK*
Doç. Dr. Yıldırım YILDIRIM *Syracuse University - USA*
Dr. Sürhan ÇAM *University of Cardiff - UK*
Dr. Tayo FASHOYIN *International Labour Organization - CH*
Dr. Ali Osman ÖZTÜRK *North Carolina State University - USA*

ULUSAL DANIŞMA KURULU / NATIONAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Yusuf ALPER *Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Cihangir AKIN *Yalova Üniversitesi*
Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ *Kırklareli Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet BARCA *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*
Prof. Dr. Eyüp BEDİR *Gazi Üniversitesi*
Prof. Dr. Vedat BİLGİN *Gazi Üniversitesi*
Prof. Dr. Toker DERELİ *Işık Üniversitesi*
Prof. Dr. Nihat ERDOĞMUŞ *İstanbul Şehir Üniversitesi*
Prof. Dr. Halis Yunus ERSÖZ *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Seyfettin GÜRSEL *Bahçeşehir Üniversitesi*
Prof. Dr. Tamer KOÇEL *İstanbul Kültür Üniversitesi*
Prof. Dr. Metin KUTAL *Kadir Has Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet MAKAL *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Sedat MURAT *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Hamdi MOLLAMAHMUTOĞLU *Çankaya Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet SELAMOĞLU *Kocaeli Üniversitesi*
Prof. Dr. Ali SEYYAR *Sakarya Üniversitesi*
Prof. Dr. Haluk Hadi SÜMER *Selçuk Üniversitesi*
Prof. Dr. İnsan TUNALI *Koç Üniversitesi*
Prof. Dr. Cavide Bedia UYARGİL *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Recep VARÇIN *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Nevzat YALÇINTAŞ *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Erinç YELDAN *Bilkent Üniversitesi*
Doç. Dr. Aşkın KESER *Uludağ Üniversitesi*

**Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazar(lar)ına aittir.
Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.**

*All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors.
The published contents in the articles cannot be used without being cited.*

Zanaatkârlığın Günümüzde Yeniden Yorumlanması: Yeni Zanaatkârlık mı?

Reinterpreting the Craftsmanship Today: Is It New Craftsmanship?

Elif Tuğba Doğan¹

Özet

Öğrenme sürecinin ardından kazanılan vasıf ile nesnelere büyük ölçüde el ile üretimi olarak tanımlanabilen zanaatkârlık, Endüstri Devrimi öncesi tarım dışı başat üretim tipidir. Makineli üretime geçiş ile birlikte; zanaat üretimi ekonomideki önemli yerini yitirmiş, zanaatkârlar işçileşmiş, zanaat ürünlerinin yerini tek tip ürünler almıştır. Bu dönüşüm içinde zanaatkârlığa ilgi de azalmıştır. Ancak günümüzde, zanaatkârlığa ve zanaat ürünlerine ilgide artış gözlenmektedir. Bu artışın kültürel, toplumsal ve ekonomik olmak üzere farklı nedenleri olduğu söylenebilir. Meslek edindirmeye yönelik aktif işgücü piyasası programlarını, el sanatları geleneğinin korunmasına yönelik ulusal ve uluslararası kararların alınmasını, el emeği ürünlerin tüketiminin postmodern toplumda yeni tüketim alışkanlıkları içinde değer kazanmasını zanaatkârlığa ilginin örnekleri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu çalışma kapsamında, söz konusu ilgiye rağmen zanaatkârlığın, günümüzde makineli üretime alternatif olamadığı, yeniden zanaatkârlıktan ziyade küresel dünyada yerel kültürün simgesi olan zanaat ürünlerinin metalaşması tartışılmaktadır. Buna göre, öncelikle zanaat ve zanaatkârlık kavramları ortaya konmakta, ardından modern öncesi, modern ve postmodern dönemlerde zanaatkârlığın toplumsal yaşamdaki yeri değerlendirilerek, günümüzdeki ilginin nedenleri değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Zanaat, zanaatkârlık, el emeği, vasıf, tüketim.

Abstract

Craftsmanship which can be defined as the combination of the skill which is gained after the learning process is completed or as the handmade production of the objects, was the main production type before Industrial Revolution. Together with the transition of the mass production, craftsmanship lost its value in economy, craftsmen became workers and pro type products superseded the handicrafts products. Unfortunately, within this change the interest to craftsmanship was decreased. However, the interest to craftsmanship is getting increasing day by day. It can be said that, this growing interest has got different economic, cultural and social reasons. Active labour market programs which provide employment and the national and international decisions about protecting the handicrafts and the appreciation of the consumption of the handicrafts products in the postmodern society within the scope of new consumption patterns may be regarded as the examples of the arousing interest of the craftsmanship. Within the scope of this study, it is discussed that craftsmanship is not an alternative to mass production in spite of the growing interest to craftsmanship and the commoditized of handicraft products which symbolizes the local culture in global world. According to this, the concepts of craft and craftsmanship has been explained and then the place of craftsmanship in the social life, premodern, modern and postmodern period evaluated and the reasons of growing interest to craftsmanship has been described through this study.

Keywords: Craft, craftsmanship, manual labour, skill, consumption.

¹ Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, edogan@politics.ankara.edu.tr

Giriş²

İnsanoğlunun ilk taş aletleri yapması ile yaşıt olan zanaatkârlık, hayatın daha kolay idame edilebilmesini sağlayan nesnelere yapımına ilişkindir. İnsanın doğa karşısında üretmeye başladığı kültürün içinde yer alan bu üretim tipi aynı zamanda bu iş ile uğraşanlar için günümüze gelene kadar bir yaşam biçimi olmayı da sürdürmüştür. Geçmişe ait bir üretim tipi olarak algılanan zanaatkârlığın günümüz kapitalist piyasa koşullarında değerlendirilmesine yönelik olarak hazırlanan bu çalışmada öncelikle zanaat ve zanaatkârlık kavramları tartışılacaktır. Burada kavramın geçmişten günümüze devam eden genel kullanımı, zanaat ve zanaatkârlığın dar anlamı olarak belirtilecek, zanaatkârlığa ilişkin Sennett'in (2009b) kullanımı ise zanaatkârlığın geniş anlamı olarak sunulacaktır.

Kavramsal değerlendirme ardından çalışmada, zanaatkârlığın ekonomik ve toplumsal yaşam açısından konumu dönemleştirilecektir. Buna göre, çalışmada üç dönem yer alacaktır: Tarım dışı başat üretim tipi olarak zanaatkârlığın toplumsal ve ekonomik hayatta yer aldığı *modern öncesi dönem*; Endüstri Devrimi ardından zanaatkârın işçileştiği, küçük atölyelerde el emeğine dayalı üretimin yerini büyük fabrikalarda makineli üretime bıraktığı *modern dönem* ve sonuncusu özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan, yeniden atölyelerin gündeme geldiği, gelenekselliğin reddedilmediği *postmodern dönem*. İlk iki dönemin kısa değerlendirmesinin ardından zanaatkârlığa günümüzde yeniden ilgi duyulmasının kültürel, toplumsal ve ekonomik nedenleri üzerinde durulacaktır.

1. Zanaat ve Zanaatkârlık

Zanaat, "insanların maddeye dayanan gereksinimlerini karşılamak için yapılan, öğrenimle birlikte deneyim, beceri ve ustalık gerektiren iş, el ustalığı isteyen işler" (TDK, 1988: 1663) ya da "el emeği gerektiren ve büyük ölçüde öğrenimle birlikte beceri ve deneyime dayanarak gerçekleştirilen küçük ölçekli üretim"³ biçiminde tanımlanmaktadır. Arapça *şanā`a(t)* sözcüğünden dilimize geçen zanaat, tanımlarda da vurgulandığı üzere el emeğine dayalı bir üretimi ifade etmektedir. Kavramın işçilik, meslek, ustalık, el sanatı, el becerisi ile imal etme gibi anlamları da mevcuttur. Nişanyan (2003b: 500) ise anılan kavramın 1930'dan itibaren z ile yazılışının san'at sözcüğünden ayrıştırma amacına yönelik olabileceğini ifade etmektedir.⁴ Zanaatlardan söz ederken, el emeği olmasının yanı sıra bir öğrenme sürecinden de bahsetmek mümkündür. Üstelik öğrenme süreci ile sahip olunan ustalık için takriben on bin saatlik bir tecrübenin gerekliliği yapılmış ölçümlere dayandırılmaktadır (Sennett, 2009b: 33). Bilişsel psikologlar da vasma dayalı bir işin en üst seviyede yapılabilmesi için geçen eğitim süresinin on yıl olduğunu belirtmektedirler (Epstein ve Prak, 2008: 6). Alınan uzun soluklu eğitim sonucunda zanaatkâr/usta üretim sırasında karşılaştığı sorunların çözümünü daha az zaman harcayarak kolaylıkla giderebilmektedir. Dolayısı ile ustalık sorunlara çözüm üretebilmektir. İhtiyaçları karşılayacak ürünlerin tasarımı, imali bir bütünü oluşturmaktadır.

²Bu makale künyesi verilen doktora tez çalışmasından türetilmiştir: Doğan, E. T. (2011) İşin Anlamı ve Yaratıcı Emeğin Piyasada Konumlanması Bakımından Türkiye'de Zanaatkârlık: Cam İşçiliği Örneği, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

³TDK, İktisat Terimleri Sözlüğü: [<http://www.tdkterim.gov.tr/?kelime=zanaat&kategori=terim&hng=md>] (24.01.2012)

⁴Nişanyan (2003a: 168) ayrıca z ile yazımın 1928 alfabe reformundan sonraya rastladığını ifade etmektedir.

Dilimizde bir zanaata sahip kimsenin hüner, maharet, beceri, marifet, ustalık, uzmanlık gibi sözcüklerin ifade ettiği özelliklerin de sahibi olduğu varsayılmaktadır. Dolayısıyla zanaata sahip kişi ya da zanaatkâr, bir öğrenim sürecinden geçerek el becerilerini geliştiren ve gereksinim duyulan nesnelere ustalıklarla üreten birey olarak tanımlanabilir. Ancak burada işin yalnızca el ile yapılmasının bir zorunluluk olmadığı da belirtilmelidir. Antik Yunan'da çiftçi, heykeltıraş, seramik ustası gibi şair de zanaatkâr kabul edilmekteydi. Şairin ustalığı dil ile kurduğu ilişkideki hünerini yansıtmaktadır, ancak burada ellerin çalışması yalnızca şiirin kaleme alınması sırasında görülmektedir.⁵ Bu nedenle zanaatkârın tanımlanması sırasında salt el becerisinden ziyade becerinin ve öğrenme sürecinin önemine vurgu yapmak daha doğru olacaktır. Beceri ve öğrenme süreci sonunda işin iyi bir şekilde yapılacağı öngörülmektedir. Oysa günümüzde fabrikada makine kullanılarak üretilmiş bir ürünün iyi olması makineyi devreye sokmakta değil, makinenin iyi tasarlanmış olmasında saklıdır. Zanaatkârlık ise ürünün tasarımı, malzeme seçimi, üretimi ve olası sorunlara çözüm bulabilme gibi süreçleri iyi işletebilmekle anlam kazanmaktadır.

Zanaatkârlık, yukarıda belirtildiği üzere öğrenme sürecinin ardından kazanılan beceri ile insan yaşamını kolaylaştıran ve doğada hazır halde bulunmayan nesnelere üretimi olarak ifade edilebilir. Endüstri Devrimi ardından değişen üretim anlayışı içinde de çoğu zaman zanaatkârlık, geçmiş zamana ait bir üretim tipi olarak algılanmaktadır. Bu algının arkasında yatan neden ise, günümüzde fabrikalaşmış üretim sisteminin içinden çıkan tek tip ürünlerin piyasadaki egemenliğidir. Vitrinlerdeki ürünlerde her ne kadar ürün yelpazesinde genişlik göze çarpsa da büyük çoğunluğu fabrikada üretilen bu ürünlerin tek ve biricik olmadığı bilinmekte ve kabul görmektedir. Bu tek ve biricik olmama özellikleri çoğunlukla ürünün fiyatının düşük olması, diğer bir deyişle hesaplılığı ile mazur görülmektedir. Ancak XIX. yüzyılda başta J. Ruskin ve W. Morris (2002) olmak üzere *Arts & Crafts* Hareketi içinde yer alanların karşı çıktıkları da işte bu standartlaşmış ürünlerdir.

Richard Sennett, *Zanaatkâr* adlı çalışmasında geçmişten günümüze bu üretim tipinin evriminin günümüz koşullarında nasıl değerlendirileceğini tartışmaktadır. Zanaatkâra ilişkin kafamızda canlananın "...çevresinde çırakları ve aletleri olan yaşlı bir adam" (Sennett, 2009b: 31) olduğunu söyleyen yazar, günümüzde aslında zanaatkâr olarak nitelendirmediğimiz pek çok uzmanlık alanında çalışanın da bu tanımlamayı hak ettiğini belirtmektedir. Ona göre, laboratuardaki teknisyen kadın, kentteki bir konser salonunda orkestra ile çalışan icraatçı da marangoz gibi zanaatkârdır (2009b: 32).

Antik Yunan mitolojisinde zanaatın insan hayatına girişi konu edilmiş, zanaatın tanrısal bir yeti olduğuna ilişkin çıkarımlar yapmaya olanak veren örneklere rastlanmıştır. Prometheus, canlıların yaradılışından sonra, hayvanlara savunma için diş, tırnak, barınma için kabuk, kürk vb. bol bol dağıttığı için insana bir şey kalmayınca, kardeşi Epimetheus'un hatasını düzeltmek için Zeus ve Athena'dan ateşi ve zanaatları çalıp insana vermiştir. İnsanların da bunlar vasıtasıyla korunup barınmaları mümkün olmuştur. Ancak zanaatların dağıtımında, belli kişilere belli zanaatların verildiği de bilinmektedir.⁶

⁵Günümüzde ise şair bir zanaatkâr değil sanatçı olarak nitelendirilmektedir. Sanat ile zanaat arasındaki farka ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

⁶Platon'un Protagoras diyalogundan aktarmaya devam edildiğinde Zeus'un insanlığa devlet bilgisini Hermes aracılığı ile gönderdiğinde, bu bilginin zanaatlar gibi belirli kişilere değil, herkese verilmesini istediği belirtilmektedir (Şenel, 1968: 119- 120). Dolayısıyla klasik mitolojide zanaatın belirli gruplar için verilmiş özel bir bilgi olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Ateşi çalan ve insanlara demirciliği öğreten Prometheus ile birlikte mitolojide söz edilen isimlerden bir diğeri, Zeus ve Hera'nın oğulları zanaatkarların tanrısı Hephaistos'tur. Topal ve çirkin olması ile diğer tanrılardan farklı olan Hephaistos'un bir diğer farklılığı da elinden pek çok işin gelmesi, her türlü madeni işleyip olağanüstü güzellikte eserler ortaya koymasındır. Olympos tanrılarının evleri, Akhilleus'un silahları onun elinden çıkmadır. Hephaistos, sanatın ve işçiliğin yüceliğini simgeler (Erhat, 2006: 135). Görüldüğü gibi zanaat ile sanat çoğu kez eşanlamli olarak kullanılmaktadır.

Hephaistos'un maden işçiliğini öğrenmesi için Naksoslu usta Kedalion'a Hera tarafından emanet edildiği de belirtilmektedir. Bu öykü, zanaatın ediniminde usta çırak ilişkisinin ve zamanla kazanılan tecrübenin önemini vurgulamaktadır. Yanardağlar, aynı zamanda ateş elementinin efendisi olan bu tanrının atölyeleridir (Grimal, 1997: 247- 249). Etna yanardağı'nın da aynı şekilde Hephaistos'un atölyesi olduğu rivayet edilmektedir (Bently, 1996: 94)

Mitolojik öyküler bize geçmişteki toplumsal yaşama, inançlara ve farklı kültürlere ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Yukarıda görüldüğü üzere binlerce yıldır zanaat ve zanaatkârlık toplum düşüncesinde yer etmiş, kabul görmüş bir uğraşı olarak değerlendirilmektedir.

Zanaatkârlık sıklıkla işin bütünselliği, kusursuzluğu ve biricik olma gibi nitelikle birlikte anılır. Bu kapsamda bazı yazarlar zanaatkarlığı; işin bölümlere ayrılmadığı, işin tamamının aynı iş biriminde yapıldığı, ustalık, çıraklık ve kalfalık biçiminde nitelikli emek kullanımıyla örgütlendiği küçük ölçekli ve sipariş üzerine yapılan üretimi anlatmak için kullanılmaktadırlar (Emiroğlu vd., 2006: 1005). Diğer taraftan zanaatkârlık ile insan doğası ve kültürü arasında doğrudan bağ kuran çalışmalar da vardır. İnsan doğasını ve kültür arasındaki ilişkiyi tartışan Veblen (1990), insanın doğası gereği meraklı olduğunu, içindeki üretme/ emek harcama/ ustalık içgüdüsüne⁷ eşlik eden kültür vasıtasıyla elde edilmiş toplumsal bilginin kullanımı ile ürünler meydana getirdiğini belirtmektedir.

Zanaatkârlığın dar tanımında "ellerin kafadan daha çok çalışması"nı (Kergoat, 2009: 366) görmek mümkündür, ne var ki zanaatkârlık daha geniş biçimde bir nesneyi o nesnenin kendisi için iyi yapmak olarak ifade edildiğinde buna zihinsel zanaatkârlık da dâhil edilmiş olacaktır. Bu kapsamda, anlaşılır biçimde yazı yazmak da gene bu tanım içinde iyi bir zanaatkârlık örneği olarak karşımıza çıkacaktır (Sennett, 2009a: 75).

Bir işin iyi yapılması olarak ifade bulan geniş anlamıyla zanaatkârlık üretim alanında başat olduğu yüzyıllardan günümüze dönem dönem sahip olduğu toplumsal ilgiyi kaybetmiş olsa da hâlâ pek çok insan için, iş yapma biçimleri hayranlık uyandırıcı niteliktedir. Zaman içinde elde edilen vasıf zanaatkâra saygıyı da peşinden getirmektedir. Amerikalı sosyolog Otis Dudley Duncan'ın⁸ XX. yüzyılın ortalarında yaptığı araştırmalarda da görülmüştür ki, çeşitli mesleklerin saygınlıklarına göre sıralanmasında doktorlar,

⁷Ustalık içgüdüsü, *instinct of workmanship* kavramı için kullanılmıştır. Veblen'in kullandığı bu kavram için Türkçe kaynaklarda farklı çeviriler olduğu belirtilmelidir: emek harcama içgüdüsü (Marshall, 1999: 49), ustalık içgüdüsü (Veblen, 2005: 17), iş yapma içgüdüsü [http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt12/say11/231-260.pdf] (24.01.2012).

⁸Bkz. Blau, P. M. and Duncan, O. D., (1967) *The American Occupational Structure*, New York: Wiley and Sons.

hemşireler, öğretmenler, elektrikçi ve marangoz gibi vasıflı zanaatkârlar yüksek prestijli olarak nitelendirilmektedir (Sennett, 2009a: 80- 81).⁹

Dennis Diderot'un kendi dönemi için gözlemleri, zanaatkârların kendilerini hor gördükleri şeklindedir çünkü insanlar onlara aşağılayıcı biçimde bakmaktadırlar.¹⁰ Bu gözlemlerin ardından Diderot mekanik işlere gereken değerin verilmesi gerektiği düşüncesi ile ünlü ansiklopedi çalışmasını gerçekleştirmiştir.¹¹ Benzer biçimde günümüzde de Sennett, zanaatkârlığın daha iyi anlaşılabilmesi ve hak ettiği değerin verilmesi için çalışmalarını sürdürmektedir. Diderot'un çabalarının sonuçsuz kalmadığını, günümüzde bir zanaata sahip olmanın toplumsal kabul görmeyi de getirdiğini ifade eden çalışmalar (Kergoat, 2009: 369) mevcuttur. Zanaatkârlık, toplumsal kabul görmeyi getiriyor olsa da, çoğunluk büyüme çağında zanaatkâr olmayı hayal etmemektedir. Bir kısmı, başka mesleki alanlarda eğitim aldıktan sonra bir zanaata ilgi duymakta ya da kendilerine uygun zanaatı bulana kadar, işten işe ya da zanaattan zanaata geçmektedir (Meyer, 1975: 5).

Zanaatkârlığın dar ve geniş anlamı ile değerlendirildiği bu başlıkta özetle zanaat, çoğunlukla el emeğine dayalı ancak daha kapsayıcı biçimde işini iyi yapmak olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışma açısından her iki anlamına göndermeler yapılsa da el emeği vurgusu önem kazanmaktadır. Zanaatkârlığa ilişkin tanımlamaların ardından zanaatkârlığın genel özellikleri sıralanabilir:

- Üretimde el emeği hâkimdir. Makineler yerine aletler üretimde yardımcı elemandır.
- Üretim küçük atölyelerde gerçekleştirilir.
- Atölyede usta ve çırak birlikte üretimi gerçekleştirir.
- Çırağın ustalaşma ve vasıf kazanma sürecinde geleneksel eğitimden yararlanır.
- Ürünler siparişe dayalı olarak üretilebileceği gibi ustanın yaratıcı emeği ile kendi tasarladığı ürünlerin üretimine de olanak tanınır.
- Ürün genel bir tarza hâkim olsa bile el emeği ile üretildiği için tümüyle bir standarda sahip değildir.
- Üretim araçlarının mülkiyeti zanaatkâra aittir.
- Usta üretim sürecinde denetim gücüne sahiptir.
- Üretim yüksek vasa ihtiyaç duyar.
- Çalışan sayısı sınırlıdır.
- Üretim teknolojisi basittir.
- Üretim ve satış aynı mekânda gerçekleşmektedir, piyasa ile ilişki doğrudandır.

⁹Mesleki itibarın ölçümü için *Duncan Socioeconomic Index (SEI)* çoğunlukla kullanılmaktadır. Duncan Sosyoekonomik Dizini'nde her meslek için gerekli olan ortalama eğitim ve gelir düzeylerine göre bir derece tayin edilmektedir.

¹⁰Barret (1970: 71), Orta Çağ İspanya toplumunda soyluların, el emeğinin insanı insanlıktan çıkaran bir şey olduğu düşüncesine sahip olduğunu belirtmiştir. Fransız soyluları arasında büyük çocukların sahip olunan mülklerle yaşamlarını sürdürürken kendilerine servet kalmayan küçük çocukların çalışmak zorunda olması ise utançtan yerin dibine geçmek için yeterlidir.

¹¹Bkz. Diderot, D. (2005) *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, (Çev. S. Hilav), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. Diderot'un bahsi geçen eseri, de Botton (2008: 110) tarafından çalışmanın soyluluğuna yazılmış bir şükran şarkısı olarak nitelendirilmektedir.

2. Farklı Dönemlerde Zanaatkârlık

İnsanlık tarihini aynı zamanda emeğin tarihi olarak ele almak mümkündür. Ne var ki, bu çalışmanın sınırları içinde emeğin tarihindeki tüm kilometre taşları ayrıntılı biçimde ele alınmayacak, zanaatkârlığın günümüzdeki durumunu tartışabilmek üzere öncelikle bu üretim tipinin önemli kabul edildiği Endüstri Devrimi öncesi döneme yer verilecektir. Ardından zanaatkârın işçileşme sürecinin yaşandığı modern dönem ele alınacak ve son olarak da postmodern dönemde zanaatkârlık değerlendirilecektir.

2.1. Modern Öncesi Dönemde Çalışma ve Zanaatkârlık

Homeros'un betimlediği toplumda çalışma için ayrı bir kelimenin var olmadığı, gündelik yaşamın bir parçası olduğu ifade edilmektedir. Klasik Yunan'da ise özgür insan için başkalarına hizmet etmenin değersiz olduğu düşünülüyordu.¹² Bu görüşe göre özgür insan, malların üreticisi değil kullanıcısıydı. Platon ve Sokrates gibi Aristo da mekanik sanatların insan bedeni ve zihni üzerinde alçaltıcı etkileri olduğuna inanmaktaydı. Aristo'ya göre zanaatkârların bedeni, meşguliyetlerinin monoton hareketleri tarafından çarpılmakta ve kasılmaktadır. Klasik dönem düşünürleri çalışmayı küçümsese de, zanaatkârlar zanaatlarından dolayı mahcubiyet duymamıştır. Bu durum anılan kesimin mezar taşlarında da kendini göstermiş, ölümlerinden sonra da ne ürettikleri ve nasıl iyi ürettikleri gururla ilan edilmiştir (Applebaum, 1995: 49). Barret (1970: 33) de, İlk Çağ Roma toplumunda zanaatkârların hor görüldüğünü belirtmektedir.

Orta Çağ Avrupası'nda ise köylü de zanaatkâr da eylemleriyle tanrının yaratım sürecinin benzerlerini yeryüzünde gerçekleştirenler olarak değerlendirilmiştir. Ne var ki tacirin çalışması bu dönemde çalışma olarak nitelendirilmemektedir. Çünkü bu süreçte ortaya konan, yaratılan bir ürün mevcut değildir. Ancak bu anlayışın da kentlerin gelişimiyle birlikte değiştiğini söylemek mümkündür. Başta İtalya ve Hollanda kentleri olmak üzere, Orta Çağ Avrupa kentleri, ticaretin gelişmesi ile paralel şekilde büyümüş ve tacirlerin toplumsal yaşam içindeki konumları iyileşmiştir. Kırsal alanda, köylüler feodal beylere bağımlı yaşamlarını sürdürürken, tacirler özgür bireyler olarak kabul edilmiştir. Zanaatkârlar da kentin ihtiyaçlarını sağlayan, tacirler gibi bağımsız bir grubu oluşturmuşlardır. Ancak, Pirenne (1982: 114), feodal beylerin kendi ihtiyaçları için tarımsal faaliyet gösteren köylüler yanında köle zanaatkârlara da sahip olduğunu belirtmektedir. Bu durumda, Orta Çağ'da her el becerisine sahip, zanaat üretiminde bulunan kişinin bağımsız bir zanaatkâr olmadığı yorumu yapılabilir.

Ülkemizde zanaat üretiminin modern dönem öncesinde durumu, Avrupa'daki meslektaşlarınıninki ile benzerlikler göstermektedir. Saray ve çevresi için üretim yapan sınırlı sayıdaki zanaatkâr dışında, ekonomik olarak çok rahat bir yaşam sürdürememektedirler. Faroqhi (1998: 67), zanaatkârların ve perakendeci tacirlerin geçimlerini kendi işleri aracılığı ile sağlayamamaları nedeniyle, tarımla da ilgilendiklerini, hasat zamanı dükkânlarında çıraklarını bırakarak toprakta çalıştıklarını belirtmektedir. Çalışan ve vergi ödeyen örgütlü zanaatkârların, Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu malların üretimi için askerle birlikte savaşa gittikleri de bilinmektedir. O dönemlerde malların üretimi yanında yedek olarak ordu kuvvetleri içinde de zanaatkâr ustalara yer verilmektedir (Faroqhi, 1998; 2006).

¹²Köleci toplum düzeni içinde kol gücüne dayalı çalışmanın köleler tarafından yapılıyor olması, kol gücüne dayalı çalışmanın da özgür insana yakışmayan bir çalışma olduğu düşüncesini doğurmuştur (Zubritski, Kerov ve Mitropolski, 1968: 117).

2.1.1. Zanaatkârların Mesleki Örgütlenmesi: Loncalar

Orta Çağ Avrupa kentlerinde büyük bir etkinliği olan ve zanaatkârların çalışmalarını düzenleyen kuralları ile loncalar, zanaatkârların mesleki üst kurulları niteliğindedir. Lonca, aynı zanaat kolunda üretim yapan zanaatkârları içinde barındıran, hammaddenin alış ve ürünün satış fiyatını (Yi, 2004: 81) çalışma zamanını, koşullarını, üretim miktarını, kaliteyi ve standartları belirleyen, bulunduğu yerleşim yerinde tekeli bir nitelik taşıyan bir örgüt olarak değerlendirilmektedir.

Dükkân açma izni, ustalığın tanınması gibi yetkilere de sahip olan loncalar, kentlerde ekonomik işlevlerinin yanında askeri ve siyasal güce de sahip kurumlardır. Sennett'in (2005) bahsettiği vasa dayalı saygınlık zaman içinde azalmış, değişen lonca kuralları ile vafın yerini iltimas almıştır. Smith (1984: 113), zanaatların daha iyi yönetilmeleri için aslında loncalara gereksinim duymadıklarını, zanaatkârın üzerinde gerçek ve etkin olan şeyin, lonca disiplininin öte müşterilerinin tavrı olduğunu belirtmiştir. Loncaların Avrupa'nın her yerinde emeğin serbest dolaşımını engellediğini de ekleyen Smith (1984: 118) loncanın işlevselliği konusunda şüpheli görünmektedir. Loncaların kentsel alanda üretimi düzenlemek için getirdiği düzenlemeler, birçok kısıtlamayı da içermektedir. Lonca kuralları, tek bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlediği gibi, bahsi geçen ustanın dâhil olduğu zanaat kolu dışındaki alanlardan kalfa çalıştırmasını engellemiştir (Marx, 2009: 347).¹³

XVI. ve XVII. yüzyılda manüfaktür üretimin yaygınlaşması ve zanaatkâr emeğinin tacirler tarafından daha önceki sipariş usulünden farklı olarak toplu halde çalıştırılmaları sürecinin sonucunda loncalar zayıflamıştır. Ustalık belgesinin babadan oğla miras yoluyla geçişi ya da para ile belgenin satın alınması gibi durumların getirdiği memnuniyetsizliklerin de sonucunda, Fransa özelinde 1789 devrimi sonrası loncalar kaldırılmıştır (Barret, 1970: 52). Diğer ülkelerde ise yine benzer olumsuz görüşlerle, loncalar, güçlerini yitirmiş ve kapatılmıştır. İngiltere'de hukuken kaldırılma tarihleri ise 1835 yılına denk gelen gelmektedir (Emiroğlu vd., 2006: 527- 528).

Dünyanın farklı coğrafyalarında farklı isimlerle zanaatkârların benzer biçimde örgütlendiği görülmüştür. Bu zanaatkâr örgütlerinin geleneksel Türk toplumunda da kendine yer bulmuş olması şaşırtıcı değildir. Zanaatkârlığın mesleki örgütlenmesi olarak karşımıza çıkan loncalar Anadolu'da Ahi Teşkilatı (Ahiyan-ı Rum) adıyla XIII. yüzyıldan başlayarak faaliyet göstermiştir. Doğuda özellikle Araplar arasında gelişmiş fütüvvet örgütünün, Türklerin Ahi Teşkilatı'nı etkilediği belirtilmektedir (Çağatay, 1997: 1). Ortaylı (2007a, 2007b), üretimin düzenlendiği sistem olarak loncaların ülkemiz açısından değerlendirmelerinin sınırlı olduğunu belirtirken, toplumun önemli kurumlarından biri olan loncaların kültürel farklılıklara sahip olmakla birlikte dünyanın pek çok yerinde varlık gösterdiğini eklemektedir.¹⁴

¹³Ustanın farklı zanaat kolundan kalfa çalıştırmasının lonca sistemi içinde engellendiği belirtilmektedir. Ancak, Whitaker (1967:7), Rönesans döneminde, ünlü Davut heykelini yontan İtalyan sanatçı Donatello'nun kuyumcu ve taş ustası olarak loncaya dâhil olduğunu belirtmektedir. Buradan farklı ülke loncalarının kurallarında farklılık olabileceği, kişinin farklı zanaat kollarında üretim yapabileceği sonucu da çıkarılabilir.

¹⁴Göksu (2000) Ahilikteki fütüvvetnamelerdekine benzer kayıtların, Platon'un Yasalar VIII. Kitabındaki zanaatkârlar için de var olduğundan söz etmiştir. Benzer kayıtların varlığı, insanlık tarihindeki benzer kaygıların benzer kurumları, benzer kültürleri oluşturması ile açıklanabilecektir. Göksu da (2000: 59) buna dikkat çekerek, insanlığın ortak geçmişini işaret etmektedir.

Ahilik, “esnaf örgütlenmesinin toplumsal ve dinsel örgütlenme boyutu ile özellikle Anadolu’da Selçuklu devletinin yıkılış ve Osmanlı beyliğinin kuruluş sürecinde yerleşim birimlerinin yönetici organı işlevini yürüterek önem kazanmış kurumlaşmadır” (Emiroğlu vd., 2006: 5). Ancak bu tanıma askeri/ güvenlik boyutunu da eklemek mümkündür. Anadolu’da beylikler döneminde Ahi örgütlenmeleri bulunulan yerleşim yerini düşmanlara karşı korumak ve merkezi yönetimin zayıf olduğu durumlarda etkin biçimde savunmaya katkıda bulunmakla da görevlidirler.

Ahiliğin kurucusu kabul edilen Ahi Evren’in *Letaif-i Hikmet* adlı devrin sultanına öğütleri içeren eserinde, hiç kimsenin kendi başına tüm ihtiyaçlarını karşılayamayacağını bu nedenle, demircilik, marangozluk ve diğer mesleklerin yürütülebilmesi için alet edevata ihtiyaç duyulacağından söz edilmektedir. Ayrıca, bu alet edevatın yapımı için de yine pek çok insana ihtiyaç duyulacağı gerekçesi ile insan ve toplum için gerekli tüm zanaat kollarının yaşatılması ve bu alanlara yeterli insanın yönlendirilmesinin gerekliliği de aynı eserde yer almıştır (Bayram, 1994: 37).

Yine de örgütlerin kendine özgü kültürel işleyiş biçimi ile birbirlerinden ayrıldıkları noktaların varlığından söz etmek mümkündür. Bahsi geçen Türk örgütlerinin yalnızca üretimi organize etmedikleri yukarıda belirtilmiştir. Üretimin yanında, kentin korunması, yönetime ilişkin kararların alınmasında etkinliğin yanı sıra alınan geleneksel eğitimlerle o dönem için zanaatkârlar aynı zamanda bölgenin yerli aydınlarını da oluşturmaktadır.

Ahi Teşkilatı’nın beylikler döneminde toplum içindeki etkinliği, dönemin gezginlerinden İbn-i Batuta’nın *Rihlet-ü İbn Battûta* adıyla bilinen seyahatnamesinde de sıkça yer almıştır. İbn-i Batuta, Anadolu Ahilerinin meslek kollarına ayrılmış olduklarını, misafirperverliklerini, kentin ileri gelenlerinden olduklarını ve günlük meşguliyetlerini gezisi süresince gözlemlemiş ve aktarmıştır (Parmaksızoğlu, 1971). Ahi Teşkilatı’nın beylikler döneminden itibaren Türk toplumunun zanaatkârlık geleneği içinde önemli bir kurum olduğu bilinmektedir. Ahiliği benimsemiş loncalar, Osmanlı üretiminin temel kurumu olarak XVIII. yüzyıl sonuna kadar ekonomik hayatta yer almıştır (Ortaylı, 2007a: 107). Ancak 1838 Baltalimanı Anlaşması’yla ithalata açık ekonomik yapı yerli üretimin gücünü azaltmıştır ve üretimi düzenleyen loncalar Gediklerin İlgası Hakkında Kanun ile 16 Mart 1912’de hukuken kaldırılmıştır (Emiroğlu vd., 2006: 527- 528).

2.2. Modern Dönemde Çalışma ve Zanaatkârlık

Kapitalizmin ortaya çıkışındaki önemli unsur, Weber’e (1999) göre Protestan ahlakıdır. Bu ahlak anlayışı içinde kazanmak, insanın yaşamının amacıdır, yoksa maddi yaşam gereksinimlerini karşılayacak araç değildir (Weber, 1999: 45-46). Çalışmanın sonucunda elde edilen kazanç, çalışmaya yapılan vurgunun yerini almıştır. Ancak yine de Weber (1999: 48-50), iyi gözle bakılmayan kazanma hırsının topluma kapitalist ruh ile birlikte geldiğini düşünmemektedir. Kapitalizm öncesi ile sonrası arasındaki farkın temelinde kazanma güdüsünün ya da para hırsının var olup olmaması yoktur çünkü *auri sacra fames*¹⁵ insanlık tarihi kadar eksiktir. O halde fark nerededir diye sorulan soruya Weber’in yanıtı, daha önceleri kurlsız ve ahlak dışı olan, kardeşler arası ilişkide yasaklanan bu hırsın, kapitalizmle birlikte kardeşler arasında da onaylanması ve toplumsal bir anormallik olarak değil, kitlelerce uygun görülmesindedir.

¹⁵Latince olan kavramın Türkçe çevirisi “altın (kazanç) için kutsal arzu” olarak Weber’in (1999: 48) çalışmasında yer almıştır. Ancak, “altına duyulan lanetli açlık” daha uygun olacaktır.

Bahsedilen ve meşrulaşan hırs, yeni bir üretim tarzı içinde üretim ilişkilerinin yönünü de belirleme gücüne sahip olmuştur. Endüstrileşme dinamikleri içinde, sermaye birikimi açısından ihtiyaç duyulan yeni güdü, şimdiye kadar zanaatkârlığa ilişkin yapılan tanımlamalara uymayan bir çalışmaya/ iş anlayışına ihtiyaç duymuştur. Geçimlik üretimin dönüşümü olarak da bakabileceğimiz bu süreçte zanaatkârın bağımsızlığı, vasıfları ve çalışma mekânında büyük değişim yaşanmıştır.

2.2.1. Manüfaktür Üretim, Fabrika Sistemi ve Zanaatkârın İşçileşmesi

Orta Çağ loncalarının düzenlemiş olduğu kurallarla üretimi sürdüren zanaatkârlar, feodal üretim ilişkilerinin dönüşmeye başladığı dönemde atölyelerindeki işlerini daha geniş mekânlarda yürütmeye başlamışlardır. Kapitalist üretim ilişkilerinin başlangıç döneminde manüfaktür üretim, Marx'ın (2009: 313) ifadesi ile "lonca elzanaatlarından, bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlülükle ayırt edilebil(mektedir)." Bu aşamada ustanın atölyesi genişlemiştir. Dolayısı ile Orta Çağ feodal üretim tarzı içindeki zanaat üretimi ile modern dönem üretim tarzına geçiş aşamasında, salt niceliksel bir farklılık bulunmaktadır. Bu geçiş dönemi kabaca, XVI. yüzyılın ortasından XVIII. yüzyılının son üçte birine kadar devam etmiştir (Marx, 2009: 327).

Marx (2009: 338- 339), manüfaktürün üretimde çeşitli işlemleri ayırması ve bağımsızlaştırmasından sonra, kapitalistin yanında çalışanların ağır basan niteliklerine göre bölündüğünü, sınıflandığını ve gruplandığını, böylece manüfaktürün el attığı bütün zanaatlarda, bu zanaatların hiç barındırmadığı ve adına vasıfsız işçiler denilen bir sınıf yarattığını belirtmektedir. Zanaatkârın işçileşme sürecinde işin bütününden kopuş, manüfaktür üretim ile başlamış görünmektedir.

Manüfaktür üretim ile başlayan işçileşme ve vasıfsızlaşma süreci fabrikalarda makineli üretimde devam etmiştir. Fabrika, kapitalizm öncesi üretim mekânı olan atölyelerin yerini alan, işin parçalara ayrılarak çalışanların üretim sürecinin bütününden koparıldığı, atölyeye oranla daha büyük üretim mekânları olarak ifade edilebilir. Buhar gücünün kullanımıyla birlikte makineli üretimin artışı, mekânsal olarak daha geniş alanların üretim için tahsis edilmesine ve daha fazla sayıda insanın aynı üretimi gerçekleştirmesine imkân tanımıştır. Marx'ın (2009: 356) ifadesi ile, "zanaatkârın işini, toplumsal üretimin düzenleyici ilkesi olarak sona erdiren" makineler, en çok da zanaatkârın üretim sürecinde zamanla edinilmiş becerisini değersizleştirmiş, vasa dayalı saygınlığın azalmasında etkili olmuştur. Makinenin yeterliği, ustanın becerisinin yerini aldığı fabrika sistemi insanın çalışma yaşamı içinde körelmesine de neden olmuştur. Ancak belirtilmelidir ki, makinenin tasarımı ve üretimi yüksek maliyetli olduğunda işveren açısından insan emeği tercih edilebilir durumdadır. Başka bir deyişle makine her zaman için ellerin yerini alabilmiş değildir.

Frederick W. Taylor, 1895 yılında *Yönetimin Bilimsel İlkeleri* adlı çalışmasını yayınlamış ve çalışma, günümüze gelene kadar üretim ve yönetim sorunları ile ilgilenen pek çok sosyal bilim disiplininin önemli referanslarından biri olmuştur. Taylor'u bu derece önemli kılan ise ortaya koyduğu ilkelerin Endüstri Devrimi ile artan makineli üretim mekânlarına bir düzen getirmesi ve daha etkin üretim için çareler sunmasıdır. Ancak iktisat tarihçisi Daniell Bell'e göre Taylor çok daha fazlasını ifade etmektedir. Ona göre, herhangi bir toplumsal ayaklanma tek bir kişiye mal edilebilseydi, bir yaşam biçimi olarak etkinlik fikri nedeniyle, bu kişi Taylor olurdu (Rifkin, 1995: 50).

Taylor'un ilkelerini uygulamaya geçiren otomobil üreticisi Henry Ford'un kendi adıyla anılan üretim sistemi, Fordizm, XX. yüzyıla damgasını vurmuştur. Ford'un T model araba örneği üretim sürecindeki değişimi çarpıcı biçimde bizlere sunmaktadır. Ford *My Life and Work* adlı otobiyografisinde, T model aracın üretiminde 7,882 farklı görev olduğunu, bunlardan yalnızca 949 görevin fiziksel olarak güçlü kişilerin yapacağı şekilde ağır iş olarak sınıflanabileceğini, 3338 görev için ortalama fiziksel gücün yettiğini ve 3595 görevde ise fiziksel olarak en zayıf bireylerin çalışmasında bir mahsur bulunmadığı belirtilmektedir. Yapılan iş etütleriyle 670 görevin bacaksız işçilerce, 2637 görevin ise tek bacaklı işçilerce yapılabileceği bulunmuştur. Devam edersek, iki görev kolsuz işçiler, yine 715 görev tek kollu işçiler ve 10 iş ise kör işçiler tarafından yapılabilecektir (Ford, 2007: 76). Görüldüğü gibi artık otomobil üretmek geçmişin fiziksel ve zihinsel, tümüyle donanımlı ustalarına gereksinim duyulmadan yapılabilmektedir. Ford burada vasıftan ziyade fiziksel niteliklere önem vererek görevlerin dağılımından söz etmiştir. Ancak bu çalışmanın buna yer verme nedeni, geçmişin pek çok işi yapmaya yetenekli ustasının yerini çalışmanın yeniden örgütlenmesi sonucunda fiziksel olarak farklı pek çok insanın alabildiğini göstermektir.

Zanaatkârlığın temel nitelikleri çalışmanın başında yer almıştı. Burada da modern dönem makineli üretim için belli özellikler sıralanmaktadır:

- Üretim genel olarak makinelerle gerçekleştirilir ancak el emeğini tümüyle dışlamaz.
- Üretim geniş alanlara inşa edilen fabrikalarda gerçekleştirilir.
- Fabrikada usta, kalfa ve çırak mavi yakalı işçi grubunu oluştururken, atölyeden farklı olarak üretimi organize eden mühendis, personel müdürü ve diğer sorumlular beyaz yakalı işçileri oluşturur.
- Çalışanların işi öğrenme sürecinde çağdaş çıraklık eğitim sistemleri ve hizmet içi eğitimden faydalanılır.
- Ürünler firmaların araştırma ve geliştirme (AR-GE) birimlerinden çıkan yenilikler ve piyasa talebine ilişkin araştırmaları ile ortaya çıkarılır.
- Yaratıcı emek, fabrikada üretimi yapan birimlerde değil farklı birimlerde istihdam edilir. Üretim birimindeki işçinin ürünü belirlemede etkinliği sınırlıdır.¹⁶
- Sadece makineli üretimde geçerli olmak üzere; ürün makineden çıktığı için birbirinin aynısıdır. Üretim insan kaynaklı hata ya da farklılığı dışlamayı amaçlar.
- Üretim araçlarının mülkiyeti fabrika/ firma sahibindedir. Mavi ve beyaz yakalı işçiler, ücret karşılığı iş görür.
- Çalışanların üretim süreci üzerinde denetimi yoktur.
- Çalışma saatleri çalışan dışında belirlenmiştir ve esnek değildir.
- Üretimin ihtiyaç duyduğu vasıf makineler aracılığı ile azaltılmış ya da parçalanmıştır.
- Çalışan sayısı binlerle ifade edilebilir.
- Üretimde atölye tipine kıyasla daha gelişmiş teknolojiler kullanılır.

¹⁶Toplam Kalite Yönetimi (TKY) ile işçi öneri sistemleri fabrikalarda, işçilerin yaratıcı emeğinden faydalanmak üzere oluşturulmuştur. Ancak firmalar işçilerden gelen önerileri değerlendirse de tasarım ve yenilikler için başkaca profesyonelleri istihdam etmektedirler. Dolayısı ile işçinin emek sürecinde yaratıcı gücünün kullanım alanı sınırlıdır.

2.3. Postmodern Dönemde Çalışma ve Zanaatkârlık

Modern dönemde çalışma, Fordist özellikler göstermiş, işçinin -klasik benzetme ile- bir çarkın dişlilerinden birine indirildiği gözlenmiştir. Bu süreç özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinde neoliberal uygulamalarla farklı bir boyuta taşınmış, sermaye akışının dünya çapında hızlandığı, işgücü piyasasında hâkim sosyal devlet uygulamalarının esnetilerek yıpratıldığı yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde çalışmanın da yeni özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Başlangıçtan bu yana, medeniyet büyük oranda çalışma kavramının etrafında yapılmıştır. Paleolitik avcı/ toplayıcı ve Neolitik çiftçiden Orta Çağ zanaatkârı ve XX. yüzyıl üretim bandı işçisine, çalışma günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Şimdi ise ilk kez, emek, sistemli biçimde üretim sürecinden tasfiye edilmektedir (Rifkin, 1995: 3). Yeni nesil bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretim sistemine hızla dâhil olması ile insana olan ihtiyaç azalmakta, işsizlik endişe ile beklenen bir hal almaktadır. Rifkin (1995), teknoloji çağında işin sonunu gözlemleyip, neredeyse çalışanların olmadığı bir dünyaya doğru teknolojik buluşlarla gidildiğini belirtmektedir.

Rifkin'e (1995: 140) göre, bugün dünya üzerindeki milyonlarca çalışan kadın ve erkek kendilerini ekonomik dönemler arasında sıkıştırılmış ve emek tasarrufu yapan teknolojilerin ortaya çıkışıyla dışlanmış bulmaktadır. Yazar, kendi emeğini özgürce kullanamayan insanın karşılaşacağı temel sorunlardan birine bu şekilde işaret etmektedir. Bu sorun elbette ki yabancılaşmadır. Emekten tasarruf etmeye yönelik teknolojik gelişmelerle işsiz kalan pek çok mavi yakalının olduğunu belirten Rifkin (1995: 181- 197), klinik psikolog Dr. Thomas T. Cottle'ın uzun süreli işsizlik üzerine yaptığı araştırması sırasında görüştüğü eski bir şirket yöneticisi olan George Wilkinson'ın sözlerini de kullanarak *işçi sınıfına yakılan ağıtın* ne olduğunu belirtmektedir. Wilkinson, "İki dünya var: ya her gün normal bir dokuz-beş işinde, iki haftalık yıllık izinle çalışırsınız ya da ölüsünüz. Arası yok! Çalışmak nefes almaktır. Bu üzerinde düşünmediğiniz bir şeydir: sadece yaparsınız ve bu sizi canlı kılar. Ne zaman durursanız, ölürsünüz" şeklinde görüş bildirdikten bir yıl kadar sonra kendini tabancayla öldürmüştür. Cottle, uzun süreli işsizlerde ölmek üzere olan hastalarına benzer belirtilere rastlandığını belirtmiştir (Rifkin, 1995: 195). İşin anlamını yitirdiği, doğasının değiştiği pek çok kez ifade edilen bu postmodern toplumda hâlâ işi yaşamın eş anlamlısı olarak görenlere rastlamak mümkündür. Benzer şekilde Alain de Botton (2008: 112) da bir zamanlar çalışan birinin insan olarak kabulünün mümkün olmadığını, günümüzde ise boşta gezen birinin yaşamda mutlu olmasının mümkün görünmediğini ifade etmektedir.

Modern toplumun insanları işe koşan yaklaşımının bir sonucu olarak oluşan mutsuz çoğunluk, kimileri açısından insani kimileri açısından ise iktisadi bir problem olarak ele alınmaktadır. Rifkin (1995) çalışma yaşamındaki sorunların çareleri için iş dışı yaşamın işaret edildiğini belirtmektedir. İş yaşamının mutsuzluğu önlenemez görüldüğünde, iş dışı yaşam bireylerin kendi varlıklarının anlamını bulmaya çalıştıkları ikinci bir yaşam alanı olarak belirlemekte ve boş zaman etkinlikleri ile sorunlu çalışma telafi edilmeye çalışılmaktadır. Oysa anlamlı bir iş, iş dışı yaşamın ya da boş zaman etkinliklerinin alternatif sunma çabasını azaltabilecektir.

Postmodern dönemde çalışmanın, işin anlamını tartışan Gorz (2007) sanayileşme ardından yaşanan sorunlu tabloyu yani başarısız sanayileşme ütopyasını eleştirmiştir. "Sanayileşmeci ütopya bize üretici güçlerin gelişmesinin ve iktisadi alanın yayılmasının insanlığı kıtlıktan, adaletsizlikten ve rahatsızlıktan kurtaracağını; insanlığa, doğaya hâkim

olmanın egemen gücüyle birlikte, kendi kaderini belirlemenin egemen gücünü de vereceğini ve çalışmanın, her insanın benzersiz gerçekleşmesinin herkesin özgürlüğüne –hak ve ödev olarak- hizmet edeceğinin kabul edildiği demiurgosvari ve *öz-poietik*¹⁷ bir faaliyet haline geleceğini vaat etmişti” (Gorz, 2007: 22).

Rifkin (1995) ve Gorz’un (2007) sözünü ettiği sorunlu çalışma olgusuna emek gücünün geçicileşmesi de bu dönemde eklenmiştir. Emek gücünün ‘geçicileşme’si, dışarıdan geçici çalışanlar ya da taşeronlar kullanılmasından daha fazlasını ifade etmektedir (Sennett, 2009a: 40) ve bu durum -geçicileşme- genel olarak işyerlerinin içyapısıyla da ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnekliğin 1970’lerle birlikte üretim süreçlerinde bir reçete olarak görülmesiyle birlikte, *bilimsel yönetim* reçeteleri popülerliğini yitirmiştir. Bu yeni dönemde bireylerin sahip olduğu beceri, aldığı eğitim, işyerindeki sıfatı bir ömürlük değil, duruma uygun olarak değişip dönüşen bir niteliğe bürünmüştür. Devasa fabrika mekânlarında ömürlük iş güvenceleri ile çalışma büyük oranda kırılmış, geçicilik egemen olmuştur. Üretim sürecindeki çalışanlar açısından kaygı uyandırıcı bu yeni çalışma biçimleri içinde üretimin yeniden küçük parçalara bölünmüş mekânlarda, bu sefer çok daha uzun mesafelerde gerçekleştiğine tanık olunmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte çalışmanın örgütlenmesinde önemli anahtar kavramlardan biri olan taşeronluk, üretim sürecinde maliyetlerin azaltılmasına yönelik etkili bir çözüm olarak görülmüştür. İş güvencesinden ya da işin bütününden kopuk olmaları ile yine modern toplumun çalışma örgütlenmesi ile ortaklık gösteren bu yeni çalışma biçiminde emeğin ucuzluğunu, emeğin direncinin işsizlik baskısı ile kırılmış olduğunu gözlemek mümkündür.

2.3.1. Zanaatkârlığa İlginin Kültürel, Toplumsal ve Ekonomik Nedenleri

Yukarıda sözü edilen teknoloji kaynaklı işsizlik, taşeronlaşma ve işin parçalanmış olması insanın çalışma yaşamını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu yeni koşullar içinde zanaatkârlık ise işin bütününe hâkim olma, kafa ve kol emeğinin koordineli işletilebilmesi ve sunduğu özerklik ile farklılık göstermektedir. Makineli üretime tümüyle bir alternatif sunmasa da zanaatkârlığa duyulan ilginin ardında pek çok farklı neden bulunmaktadır. Bu nedenleri üç grupta toplamak mümkün görünmektedir: Kültürel, toplumsal ve ekonomik.

Küreselleşme ile dünya üzerinde benzer piyasa koşullarıyla bağlantılı olarak benzer bir kültürün oluşması, yerel kültürlerin renklerini soldurmuştur. Tektiplilik, kültürel çeşitliliğin karşısında pek çok ulusal ve uluslararası örgüt tarafından endişe verici olarak nitelenmiş, kültürel çeşitliliğin sürdürülebilmesi için çalışmalar yapılmıştır. UNESCO’nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi bu alana dikkat çekmiş, el sanatları geleneğini somut olmayan kültürel miras kapsamına alarak, korunması gerektiğine işaret etmiştir. Buna göre el sanatları ürünleri somut kültürel nesnelere, üretim süreci, öğrenme biçimleri gibi alanlar el sanatlarına ilişkin gelenekleri ifade etmektedir. Zanaatkârlığın, maddi kültür nesnelere üretim bilgisini içermesi, kültürel çeşitliliğin korunması projelerinde ilgi duyulan bir alan olarak görülmesine neden olmuştur.

UNESCO, somut olmayan kültürel mirasın sürdürülebilir kalkınma açısından önemine vurgu yaparak, insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunduğu gerekçesi ile korunması yolunda adımlar atmıştır. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı’nın –UNESCO 17 Ekim 2003 tarihinde Paris’te kabul edilen MISC/2003/CLT/CH/14

¹⁷Burada insanın kendini yaratma, gerçekleştirme faaliyetinden bahsedilmektedir.

sayılı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin 2. maddesinin 1. fıkrası şu şekildedir:¹⁸

“Somut olmayan kültürel miras” toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar- anlamına gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, sürekli biçimde yeniden yaratılır ve bu onlara kimlik ve devamlılık duygusu verir; böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur. İşbu Sözleşme bağlamında, sadece, uluslararası insan hakları belgeleri esaslarına uyan ve toplulukların, grupların ve bireylerin karşılıklı saygı gereklerine ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun olan somut olmayan kültürel miras göz önünde tutulacaktır.

Sözleşmenin tanımları içeren 2. maddesinin 2. fıkrasında “el sanatları geleneği” somut olmayan kültürel mirasın belirlediği alanlardan biri olarak belirtilmiştir. Bizim çalışmamız açısından zanaatkârlık yine bu kapsam içinde değerlendirilebilecektir. Nihayetinde zanaatkârlık hem kültürün sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli bir unsurdur, hem de gündelik yaşamın idame edilmesinde, geçimlik değeri ile ülke ekonomileri açısından önem taşımaktadır.

Türkiye’de son yıllarda, bakanlıkların, bakanlıklara bağlı kamu kurumlarının, sivil toplum kuruluşlarının ve yerel yönetimlerin birlikte ya da bağımsız yürüttüğü pek çok proje mevcuttur. Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı (ÇEKÜL), Anadolu Sigorta, Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), Sanayi Bakanlığı ve daha pek çok kuruluşça yürütülen projelerle hem kültürel miras açısından konu değerlendirilmekte hem de ekonomik bir çıktı sağlanması amaçlanmaktadır.¹⁹

Kültürel çeşitlilik açısından zanaatkârlığa duyulan ilginin dışında, el emeği ürünlerin tüketiminin postmodern toplumda yeni tüketim alışkanlıkları içinde değer kazanması, zanaatkârlığa olan ilginin ikinci ayağını oluşturmaktadır. Zanaatkârın elinden çıkan estetik değere sahip el emeği ürünlerin, bireylerin toplum içinde birbirleri ile kurdukları iletişimin yeni araçları haline gelmesi, zanaat ürünlerinin kültürel ürünler olması özelliğine yeni özellikler eklemiştir. Bu yeni dönemde zanaat ürünleri, standart olmayan, kendine özgü dokusu ile statü nesnelere haline gelmiş, postmodernizmin eski kültürleri harmanlayan yapısı içinde moda olmuştur. Zanaat ürünleri tüketiminin moda olması (Bachrach Ehlers,

¹⁸Sözleşmenin Türkçe tam metni için bkz: [<http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>] (24.01.2012)

¹⁹ÇEKÜL tarafından yürütülen Gümüşhane Kent Atölyeleri Projesi için bkz: [<http://www.cekulvakfi.org.tr/haber/gumushane-kent-atolyeleri-projesi-ilk-mezunlarini-verdi>] (24.01.2012)

İzmir Basmane Zanaat Mahallesi Projesi için bkz: [<http://www.sanayi.gov.tr/NewsDetails.aspx?newsID=1498&lng=tr>] (24.01.2012)

Gaziantep Asırlık Zanaatı Yaşatıyoruz Projesi için bkz: [<http://www.haberler.com/asirlik-zanaati-yasatiyoruz-projesi-3193629-haberi/>]

Hediyelik Eşyada Manisa Markası Projesi için bkz: [<http://www.f5haber.com/manisa/el-sanatları-ve-zanaatları-canlandırılarak-istihdam-haberi-28814/>](24.01.2012)

Anadolu Sigorta tarafında yürütülen Bir Usta Bin Usta Projesi için bkz: [<http://www.anadolusigorta.com.tr/tr/medyada-biz/sosyal-sorumluluk/haberler/bir-usta-bin-usta/>] (24.01.2012)

1996) toplumsal bir durumu ifade ederken, bu modaya ilişkin talebin karşılanması noktasında konu ekonomik bir nitelik de kazanmaktadır.

Üretim, tüketim kavramı ile birlikte paranın iki yüzü gibi algılanabilir. İhtiyaçların karşılanması amacı ile bakıldığında tüketimin insanlık tarihi kadar eski olduğu görülecektir. Yine nesnelere sembolik anlamlar yüklenerek temel ihtiyaçların ötesinde nesnelere tüketimi de geçmişten günümüze varlık göstermiş, eski bir gelenek olarak değerlendirilebilecektir. Ne var ki özellikle son yıllarda gelişmiş kapitalist toplumları niteler biçiminde kullanılan *tüketim toplumu* ifadesi, üretimden soyutlanmış bir toplumu değil, tüketime daha fazla değer veren bir toplumu ifade etmektedir. Kapitalizmin işleyişi için teşvik edilen, desteklenen kimilerine göre ise kışkırtılan bir dürtü olarak tüketim karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, tüketim toplumu ifadesi günümüz toplumlarını niteleyen yeni bir kavram olarak ele alınabilecektir. Ne var ki tüketime ilişkin ilk çalışmalar günümüzden çok önce tartışmaya açılmıştır. Antropologlar konuyu nesnelere sembolik iletişim amacı ile kullanılması yönüyle gösterişe dayalı tüketimi uzun zamandır ele almaktadırlar (Douglas ve Isherwood, 1999). Antropologlar, üretilen nesnelere toplumsal anlamları üzerinde durarak nesnelere ve tüketicileri arasındaki ilişkileri geçmişten günümüze araştırmaktadırlar (Miller, 1994). Buna göre, nesnelere anlamları her zaman kültürel sembolik sistemlerin içinde yatmaktadır (Miller, 1994: 415).

Weber (1999: 59), Alman endüstrisinin ussallaşması ile her gün kullanılan nesnelere biçimlerindeki zevkin düşüşünün el ele gitmesinin rastlantı olmadığını belirtmektedir. Yazara göre, acımasız rekabet içinde servetin artırılması hedeflenirken, bu hedefe ulaşmak isteyenler yani harcamak değil kazanmak isteyenler, eski rahat ve sakin yaşam biçimini katı bir kuruluşa değiştirmiştir. Eski yaşam biçimini korumak isteyenler ise tüketimlerini sınırlandırmak durumunda kalmışlardır. Kapitalizmin ilk zamanları için tüketim, sınırlı bir kavram olarak değerlendirilebilirse de özellikle XX. yüzyılda toplumun niteliğini değiştirecek şekilde içine nüfuz etmiş bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Elbette üretim yapıldığı müddetçe sistemin devamı açısından tüketim de gerçekleşmiştir ancak bu yeni toplumda üretime yönelik motivasyonlar yerini tüketime bırakmış, toplumun itibar görme biçimi tüketilen eşyalar üzerinden inşa edilmiştir.

Toplumsal itibarın sahip olunan nesnelere üzerinden edinimi ve nesnelere aracılığı ile sembolik iletişim yeni olmamasına rağmen, bu motivasyon günümüz toplumlarında geçmiştekinden daha farklı biçimde, fazlasıyla pompalanır olmuştur (Baudrillard, 1997). Nesnelere, meta fetişizmi ile toplumsal tabakaların sınırlarını, bireylerin kendilerini algılama ve değerlendirme biçimlerini daha fazla etkilemeye başlamıştır. Bu süreç sonucunda, kapitalist sistemin devamı açısından daha fazla nesneye sahip olmak değil, daha fazla çeşide sahip olmak değer kazanmıştır. Üretim sistemindeki değişikliklere paralel olarak, XX. yüzyılda üretim bantlarından çıkan birbirinin aynısı olan nesnelere sahip olmak ve toplum içinde herkesin birbirine aynı mesajı aktarması bir süre sonra değişmiş, tıkanan sistemin açılması için farklılıklara olan vurgu artmış, ürünlerin uzun süreli kullanımları yerine daha sınırlı sürelerde kullanılabilir, tüketim nesnelere artış göstermiştir. 1970'li yıllardaki üretim krizine denk gelen bu farklılaşma algısı özellikle 1990'lı yıllardan sonra daha da hız kazanmıştır. İletişim araçlarının çeşitliliği ve kullanım biçimlerindeki yeniliklerle tüketim yalnızca temel ihtiyaçların karşılandığı bir talep çeşidi olma durumunu daha da görünür biçimde değiştirmiştir.

Bahsedilen dönemde modernizmin tüm söylemlerine getirilen eleştiriler ve itirazlarla postmodern bir dönem başlamış, geleneksel ve akıl dışı kabul edilerek reddedilen değerlere yeni yorumlarla canlılık verilmiştir. Akıl kültürden soyutlanmış, herkes için bir olma durumu ile bir kenara itilmiş kültürel çeşitlilik yeniden dile getirilir olmuştur. Modernizmin reddettiği gelenekselliğin içinde, modernizm öncesine ait üretim tipi olarak karşımıza çıkan zanaatkârlığı görmek mümkündür. Talebin değişen yüzü, akılcı makinelerin elinden çıkmış ürünlerin tektipliliği karşısında kültürel çeşitliliği üretim sürecinde yaşatma şansına sahip bu üretim tipini yeniden dikkate almış ve el emeğine dayalı ürünler bireylere kendilerini tek ve biricik hissettirdiği ölçüde değerli gelmeye başlamıştır.

Tüketim yoluyla toplumsal bir iletişim kurulduğunda, el emeği ürünler belirli mesajları içerdikleri ölçüde talep görmektedirler. Bu noktada, halı, ipekli dokuma, porselen, cam gibi el emeği ürünlerin makine üretimine tercih edilmesi geçmişten günümüze özellikle üst gelir grupları için her zaman gözlenmiştir. Bu anlamda zanaat üretimi sınırlı bir grup için varlığını aralıksız sürdürmüştür. Whitaker (1967: 14), yaşadığı dönemde Amerikan kültürünün zanaatkârın elinden çıkmış ürüne geçmişten farklı olarak, fiziksel ihtiyaçların doyumu için değil, tamamen estetik nedenlerle ilgi duyduğunu ifade etmiştir. Yazarın kaydettiği durum, XX. yüzyılın ikinci yarısından bugüne, el emeği zanaat ürününün talebi konusunda devamlılık arz etmektedir. Alt gelir grupları için ise düşük maliyetleri ile makine üretimi ürünler tercih sebebidir. Günümüzde ise el emeği ürünler üst gelir gruplarının yanı sıra orta gelir grupları için de talep edilir hale gelmiştir.

Tüketici talebini karşılayacak üretim için günümüzde zanaatların yeniden canlandırılması, bu canlılığın korunması için de yeni kuşaklara geçmişin geleneksel uygulamalarının aktarılması gerekmektedir. Bu noktada zanaatkârlığın istihdam boyutu öne çıkmaktadır. Ülkemizde ve dünya genelinde çeşitli projelerle eskiden geleneksel yöntemlerle verilen zanaat eğitimi kurumsal eğitimle vermeye başlamıştır.

Bir zanaatın edinilmesinde, bu çalışmanın başında da belirtildiği gibi zamana ihtiyaç duyulmaktadır. Zamanın bireye bir zanaatı nasıl kazandıracacağı ise ancak eğitimin devreye girmesi ile mümkündür. Küçük yaşta bir ustanın yanına verilen çırak, küçük atölyenin içinde ustasını gözlemleyerek, taklit ederek ve ustasının verdiği ödevleri yerine getirerek öğrenme sürecinde ilerler ve bir zanaat sahibi olur. Bir zanaatın sahibi olabilmesi için ise kendisini buna muktedir görmesi yetmez, mutlaka ustasının onayına ihtiyacı vardır. Nitekim loncaların zanaat kollarında faaliyet göstermeye başlaması ile bahsedilen onay mercii de yine usta ile birlikte loncalar olmuştur. Burada çırak yetiştirirken küçük yaştan itibaren atölye tozu yutması önemli bulunmaktadır.

Atölyede usta çırak ilişkisi içinde başlayan mesleki eğitim, örneğin ülkemizde Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde geliştirilen çıraklık eğitim sistemleri ile devam etmektedir. Bunun yanı sıra üniversiteler de piyasanın ihtiyaç duyduğu daha donanımlı işgücü için uygun programlara yer vermektedir. Yine ülkemizde KOSGEB aracılığıyla sağlanan destekle yerel yönetimlerin istihdamı artırmaya yönelik meslek edindirme kursları da bu yeni dönemin eğitim biçimleri arasında değerlendirilebilir. Meslek edinme eğitimleri ile zanaat tipi üretim aktif işgücü piyasası politikası olarak da yeni bir anlam kazanmış, buna yönelik çalışmalar farklı zanaat kolları için farklı illerde geliştirilmiştir

Meslek edindirmeye yönelik bu eğitimler haricinde, çalışma dışı zamanın örgütlenmesine yönelik olarak hobi amaçlı kurslar son yıllarda piyasada talep görmeye başlamıştır. Hobi amaçlı olmalarına rağmen bu kurslara katılanların bir süre sonra edindikleri tecrübe ile gelir getirici bir aktiviteye dönüştürmeleri gözlemlenmiştir. Bu nedenle hobi amaçlı kursların da yine istihdam yaratıcı boyutundan dolayı olarak söz etmek mümkün görünmektedir. Ayrıca bu kurslarda eğitim hizmeti verenlerin de geçimlerini bu işten sağlıyor olmaları meslek edindirmeye ilişkin eğitimin kendisinin bir iş haline gelmesinde de etkilidir.

Geleneksel zanaatkârlık ve modern dönemde yerini bıraktığı makineli üretim, postmodern dönemde tüketici talepleri doğrultusunda birlikte kullanılır olmuştur. Pazarlama stratejisi olarak da kullanılan “el emeği” ve “zanaat” vurgusu, bize geleneksel zanaatkârlığın aynısını sunmamaktadır. Tüketilen nesnelere için zanaat üretimi dense de ürünler, kimi zaman vasıflı “işçi”ler tarafından üretilmekte kimi zamanda geleneksel özelliklerin sadece bir kısmını kullanan küçük girişimci/ sanatçı tarafından piyasaya sunulmaktadır. Postmodernizmin geleneksel ile modern arasındaki zıtlığı törpüleyen, sistem içinde her birini kullanabilen özellikleri, vasıflı ustayı kimi zaman sanatçı kimi zaman girişimci sıfatları ile tanımlamakta ve piyasada zanaat üretimini görünür kılmaktadır.

Sonuç

Zanaatkârlık, geçmişten günümüze varlığını korumuş, el emeğine dayalı bir üretim tipidir. Usta ile birlikte üretim sürecinin her aşamasında yer alan kalfa ve çıraklarla birlikte gerçekleştirilen üretimin sonucunda ortaya konan ürün yoğun el emeği içermesi ile son derece değerlidir. Endüstri Devrimi ardından makineli üretimin başlaması zanaatkârlığı tahtından etmiş görünse de aradan geçen yaklaşık iki asrın sonunda zanaatkârlık, yeniden ilgilenilen bir üretim tipi olarak karşımızda durmaktadır. Bunun altında yatan nedenleri üç temel grupta değerlendirmek mümkündür: Bunlar kültürel, toplumsal ve ekonomik nedenlerdir. İnsan yaratıcılığının göstergelerinden biri olan el sanatları geleneğinin korunması, gelecek kuşaklara aktarılması ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri içinde uygulamalara yer verilmesi bu nedenler arasında gösterilebilir. Yerel ve merkezi yönetimlerin zanaatkârlığa ilişkin yürüttüğü projeleri de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

Günümüz kapitalist sistemi içinde önemli bir sorun olarak görülen işsizliğin ve yoksulluğun azaltılmasında bir aktif işgücü piyasası programı olarak zanaat üretiminin desteklenmesi, geleneksel unsurların kısmen korunmasıyla küçük girişimcilik içinde yeniden gündeme gelmektedir. Girişimcinin sınırlı kaynaklarla, kendi emeğini de üretim sürecine dâhil ederek gerçekleştirdiği el emeği üretim, yeni bir gelir kaynağı olarak piyasa ile ilişki halindedir. Burada girişimcinin ürünlerine talebin olması da yine önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Talebin oluşturulması sürecinde postmodern toplumun temel anlayışlarının etkisi yadsınamaz. Bu da bize zanaatkârlığa ilginin toplumsal nedenlerini ortaya koymada anahtar işlevi görmektedir.

Postmodern toplumun, aynı zamanda tüketim toplumu olarak değerlendirildiği bilinmektedir. Tüketim toplumu, toplumdaki üretim ve çalışmayı geri planda bırakarak toplumsal ilişkilerde belirleyici aracın tüketilen nesnelere olduğu bir toplumsal düzeni ifade etmektedir (Baudrillard, 1997; Bauman, 1999). Elbette bu toplumda da tüketimin gerçekleşebilmesi için üretimin devamı şarttır. Ancak toplumsal alanda, bireylerin kimlik inşa sürecinde, modern toplumun Protestan ahlakı ve çalışmaya atfedilen *yüce* değer (Weber, 1999), yerini tüketilen nesnelere aracılığıyla kurulan sembolik iletişime bırakmıştır. Artık bu

yeni düzende tüketim nesnelere aynı zamanda iletişim araçları konumundadır. Bahsedilen bu yeni düzen içinde, postmodernizm, modern kültürün akılcı, gelenekleri reddeden yapısına itiraz ederek geçmişe ait değerleri ve nesnelere yeniden kullanılabilir kılmıştır. Geçmişe ait değerler ve nesnelere arasında zanaatkarlık ve zanaatkarın ürettiği el emeği ürünler de yer almaktadır. Artık el emeği ürüne sahip olmak, estetik anlayışa sahip olmanın da toplumsal bir göstergesi niteliğindedir. Bu anlamda el emeği ürünler, bir kültürün yansımaları olarak değil kültürün bizatihi kendisinin metalaştığı bir yapının göstergeleri olmaktadır. Markalaşan, üründen önce el emeğinin kendisidir ve popüler kültürün etkisi ile piyasada talep edilmektedir. Dolayısı ile zanaatkarlığa duyulan ilgide (Bachrach Ehlers, 1996: 247; Kergoat, 2009) bu tüketimci toplumsal bakış açısı etkilidir.

Bahsedilen ilgiye ilişkin çalışmanın amacı, somut olmayan kültürel miras kapsamındaki zanaatkarlık geleneğinin, küreselleşme ile hız kazandığı düşünülen tektipleşmeye bir alternatif olarak görülmesinin aslında kültürün ve dolayısı ile zanaatkarlığın ticarileştirdiğini ortaya koymaktır.²⁰ Postmodern tüketim kalıpları içinde zanaat tipi üretim ile elde edilen el emeği ürünlerin tüketicilerin toplumsal konumları açısından yeni bir değeri ifade ediyor oluşunu ve bir pazarlama stratejisi olarak el emeğinin piyasada vurgulanmasını meta fetişizmi ile açıklamak mümkün olacaktır. Meta fetişizmi, insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişkilerin nesnelere arasında oluşan düşsel bir ilişkiye dönüşmesini ifade etmektedir (Marx, 2009). Bahsedilen düşsel ilişki, nesnelere kullanım değerlerinden öte atfedilen değeri de oluşturmaktadır. Bir başka husus, zanaatkarlığın günümüzde piyasa ile bütünleşme sürecinde önemli dönüşümler yaşadığıdır. Bu kapsamda, zanaatkarlık, geleneksel biçimini kısmen korumakla birlikte, yeni dönemde farklılıklar göstermektedir ve geleneksel zanaatkarlığın canlanmasından çok, postmodernizm tartışmalarında kullanılan ve başka sanatçıların eserlerinin taklit edilmesiyle ortaya çıkarılan *pastiş* kavramı ile anlatılmaya çalışılan, *günümüz koşullarına geçmişe dair parçaların yamanması*, durumuna uygun görünmektedir.

Kaynakça

- Applebaum, H. A. (1995) *The Concept of Work in Western Thought*, F.C. Gamst (ed.), **Meanings of Work: Considerations for the Twenty-First Century**, Albany: State University of New York Press, 46-78.
- Aytaç, Ö. (2002) *Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar*, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, 231-260.
- Bachrach Ehlers, T. (1996) *Crafts*, **Encyclopedia of Cultural Anthropology**, D. Levinson, M. Ember (ed.), Volume 1, New York: Henry Holt and Company, 247-252.
- Barret, F. (1970) **Emeğin Tarihi**, (Çeviren: B. Kuzucu), İstanbul: May Yayınları.

²⁰Bachrach Ehlers (1996) *commoditization of native culture* (yerel kültürün metalaşması) kavramı zanaat ürünlerinin XX. yüzyıl sonunda etnik kimliği imgeleyen özelliklerinin yanı sıra, piyasada varoluş biçimlerinin kapitalist üretim ilişkileri içinde değerlendirilmesine vurgu yaparken kullanılmaktadır. Bizim çalışmamızda da kültürün kapitalist üretim ilişkileri içinde hem piyasada talebi canlandırmak için, hem de zanaat ürünlerinin fabrika koşullarında üretilmesi sürecinde üreticilerin kendilerini ve işlerini algılamalarında kullanıldığı düşünülmektedir. Buna ilişkin alan araştırması sonuçları için bkz: Doğan, E.T. (2011) *İşin Anlamı ve Yaratıcı Emeğin Piyasada Konumlanması Bakımından Türkiye’de Zanaatkarlık: Cam İşçiliği Örneği*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Baudrillard, J. (1997) **Tüketim Toplumu**, (Çeviren: H. Deliceçaylı ve F. Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (1999) **Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar**, (Çeviren: U. Öktem), İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Bayram, M. (1994) **Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rûm (Anadolu Bacıları Teşkilâtı)**, Konya: Damla Ofset Matbaacılık.
- Bently, P. (ed.) (1996) **Dictionary of World Myth**, C.I., Singapore: Helicon Publishing.
- Çağatay, N. (1997) **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- De Botton, A. (2008) **Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı**, (Çeviren: S. Sertabiboğlu), 2. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Douglas, M. ve Isherwood, B. (1999) **Tüketimin Antropolojisi**, (Çeviren: E. A. Aytekin), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Emiroğlu, K. Danışoğlu, B. ve Berberoğlu, B. (2006) **Ekonomi Sözlüğü**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Epstein, S. R. ve Prak, M. (2008) *Introduction: Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400- 1800*, **Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400- 1800**, S.R. Epstein ve M. Prak (ed.), USA: Cambridge University Press.
- Faroqhi, S. (1998) **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, (Çeviren: E. Kılıç), 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ford, H. (2007) **My Life and Work**, LLC, Sioux Falls, South Dakota, USA: NuVision Publications.
- Gorz, A. (2007) **İktisadi Aklın Eleştirisi, Çalışmanın Dönüşümleri/Anlam Arayışı**, (Çeviren: I. Ergüden), 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Göksu, S. (2000) **Sokrat ve Eflatun'dan Günümüze "Ön Ahilik" ve Ahilik (Meslek Ahlakı: İş, İnanış ve Yaşayışın Doğru Yolu)**, İstanbul: Polat Kitapçılık.
- Grimal, P. (1997) **Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma**, (Çeviren: S. Tamgüç), İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Kergoat, P. (2009) **Zanaat, Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, (Editörler: Hirata, H. vd.), (Çeviren: G. Acar-Savran), İstanbul: Kanat Kitap, 366-370.
- Marshall, G. (1999) **Sosyoloji Sözlüğü**, (Çeviren: O. Akınhay ve D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. (2009) **Kapital**, Cilt 1, (Çeviren: A. Bilgi), Ankara: Sol Yayınları.
- Meyer, C. (1975) **People Who Make Things**, New York: A Margaret K. McElderry Book.
- Miller, D. (1994) *Artefacts and the Meaning of Things*, **Companion Encyclopedia of Anthropology**, (Editör: Tim. Ingold), London: Routledge, 396- 419.
- Morris, W. (2002) **Gelecekte Anılar: Bir Huzur Çağı**, (Çeviren: E. Bodur), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Nişanyan, S. (2003a) **Elifin Öküzü ya da Sürprizler Kitabı**, 2. Baskı, İstanbul: Adam Yayınları.

- Nişanyan, S. (2003b) **Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, 2. Baskı, İstanbul: Adam Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007a) **Osmanlı Barışı**, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007b) **Son İmparatorluk Osmanlı**, 7. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İ. (hazırlayan) (1971) **İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, 1000 Temel Eser, No. 59, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pirenne, H. (1982) **Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, (Çeviren: Ş. Karadeniz), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Rifkin, J. (1995) **The End of Work, The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era**, New York, USA: G.P. Putnam's Sons Publishers.
- Sennett, R. (2005) **Saygı: Eşit Olmayan Bir Dünyada**, (Çeviren: Ü. Bardak), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2009a) **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, (Çeviren: A. Onacak), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2009b) **Zanaatkâr**, (Çeviren: M. Pekdemir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, A. (1984) **Milletlerin Zenginliği**, (Çeviren: A. Yunus ve M. Bakırcı), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Şenel, A. (1968) **Eski Yunanda Siyasal Düşünüş**, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Trivellato, F. (2008) *Guilds, Technology, and Economic Change in Early modern Venice*, **Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400- 1800**, S.R. Epstein ve M. Prak (ed.), USA: Cambridge University Press, 199-231.
- Türk Dil Kurumu (TDK) **İktisat Terimleri Sözlüğü**:
[<http://www.tdkterim.gov.tr/?kelime=zanaat&kategori=terim&hng=md>]
(24.01.2012)
- Türk Dil Kurumu (TDK) (1988) **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- UNESCO (2003) **Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi**,
[<http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>] (24.01.2012)
- Veblen, T. (2005) **Aylak Sınıfın Teorisi**, (Çeviren: Z. Gültekin ve C. Atay), İstanbul: Babil Yayınları.
- Weber, M. (1999) **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu**, (Çeviren: Z. Gürata), Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Whitaker, I. (1967) **Crafts and Craftsmen**, Iowa: W.M.C. Brown Company Publishers.
- Yi, E. (2004) **Guild Dynamics in Seventeenth-Century İstanbul, Fluidity and Leverage**, Boston: Brill.
- Zubritski, Y.; Kerov, V. ve D. Mitropolski (1968) **İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum**, (Çeviren: S. Belli), Ankara: Sol Yayınları.